

Sylwia Staszewska

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej,
ul. Dzięgielowa 27, 61-680 Poznań, sylwias@plan.org.pl*

Studia nad przestrzenią zurbanizowaną – pola analiz

Zarys treści: Celem pracy jest przegląd zagranicznych i krajowych idei i koncepcji dotyczących badań nad przestrzenią zurbanizowaną realizowanych od XIX do XXI w. Analizie poddano działalność projektową, naukowo-badawczą i teoretyczno- metodologiczną urbanistów, geografów, socjologów i psychologów oraz dokumenty polityczne mające wpływ na rozwój struktur miast. Zwrócono uwagę głównie na prace poświęcone przekształceniom urbanistycznym, studiom nad przestrzenią zurbanizowaną miast. Artykuł nie ujmuje problematyki całościowo.

Słowa kluczowe: przestrzeń zurbanizowana, studia projektowo-koncepcyjne, studia teoretyczno-metodologiczne, studia naukowo-badawcze

Wstęp

Na początku XXI w. weszliśmy w fazę odwrotu. Niedobrze czujemy się w tradycyjnej przestrzeni miast. Coraz częściej przekształcamy tereny przedtem planowo zagospodarowane przestrzennie, aby stały się podobne do miast, które uważamy za dobre. Programujemy i planujemy miasta i osiedla, opracowujemy koncepcje planistyczne, tworzymy i kształtujemy struktury osadnicze, zarządzamy środowiskiem, dbamy o równość społeczną i ekonomiczną. Analizujemy przekształcenia urbanistyczne, gdyż to właśnie przeobrażenia w przestrzeni uwidaczniają: zmiany w obowiązującym prawie, decyzje administracyjno-polityczne i ekonomiczne, skutki zmian demograficznych, zachowania społeczne czy poziom postępu technologicznego. Wiedza o kształcie, sposobie uporządkowania, relacjach zachodzących w przestrzeni, o wymaganiach, preferencjach i potrzebach jej użytkowników pozwala na właściwy wybór kierunków dalszego jej rozwoju.

Celem pracy jest przegląd zagranicznych i krajowych idei, koncepcji, zasad i metod badań nad przestrzenią zurbanizowaną realizowanych w okresie od XIX do XXI w. Analizie poddano działalność projektową, naukowo-badawczą i teoretyczno-metodologiczną urbanistów, geografów, socjologów i psychologów. Zwrócono uwagę głównie na prace poświęcone przekształceniom urbanistycznym, studiom

nad przestrzenią zurbanizowaną miast. Praca nie ujmuje problematyki całościowo. Analizę podzielono na trzy zasadnicze części: 1) studia projektowo-koncepcyjne, 2) analizę dokumentów europejskich i światowych komisji dotyczących rozwoju miast (w tym deklaracji politycznych) oraz 3) studia teoretyczno-metodologiczne i naukowo-badawcze. Te ostatnie trudno było uszeregować w oddzielne podgrupy, bowiem ściśle są ze sobą powiązane.

Studia nad przestrzenią – koncepcje, idee, tematyka badawcza

Studia nad przestrzenią zurbanizowaną zapoczątkowały projekty wizjonerów i utopistów końca XIX w. Istotne dla współczesnej urbanistyki były dokonania Georges'a Hausmana w Paryżu, koncepcje miasta liniowego Arturio Sorii, projekty miast-ogrodów Ebenezerza Howarda czy idee miasta przemysłowego Tony'ego Garniera. Zauważano negatywne zjawiska osadnictwa miejskiego, wynikające ze złego systemu komunikacyjnego, braku kanalizacji, zbyt dużej intensywności zabudowy, braku obszarów hierarchicznie ważnych, braku przestrzeni publicznych, niewystarczającej ilości zieleni ogólnodostępnej. W związku z tym zaczęły powstawać utopijne wizje miasta przyszłości: E. Henard pracował nad studiami przebudowy Paryża, W. Gropius tworzył projekty osiedli społecznych typu Bauhaus (Nowakowski 1990), a w latach 30. XX w. Charles-Édouard Jeanneret-Gris (Le Corbusier) w projekcie miasta promienistego wyraził zasadnicze elementy swojej doktryny urbanistycznej.

Później, w ramach Międzynarodowego Kongresu Architektury Nowoczesnej¹, skrytykowano XIX-wieczną, ciasną, nieprzewierzaną, kapitalistyczną zabudowę. To zapoczątkowało nowe ekologiczne spojrzenie na zjawisko zabudowy mieszkaniowej (Masztalski 2005). Problemem ówczesnych miast europejskich był brak terenów rekreacyjnych i zieleni wypoczynkowej. W związku z tym dla poprawy warunków zamieszkania powstał dokument opublikowany we Francji w 1941 r. – Karta Ateńska. W dokumencie tym ustalono zasady kształtowania przestrzeni zurbanizowanych. Dotyczyły one układu dzielnic mieszkaniowych i uwzględnienia w ich tworzeniu topografii, klimatu, ilości zieleni i nasłonecznienia. Ważna była dostępność terenów zieleni, miejsc wypoczynku, zabaw i sportu. Karta Ateńska spowodowała znaczącą zmianę sposobu kształtowania nowych struktur miejskich, zapoczątkowała błyskawiczny rozwój modernizmu w architekturze i urbanistyce. Ideą modernistycznego kształtowania przestrzeni było połączenie zabudowy z terenami zieleni, stworzenie miejsc poprawnych społecznie, samowystarczalnych, z obsługą komunikacyjną, usługami i dużą ilością zieleni. Niestety, władze komunistyczne zniekształciły idee modernizmu Corbusiera, pozostawiając po sobie

¹ CIAM, fr. Les Congrès Internationaux de l'architecture moderne, Międzynarodowe Kongresy Architektury Nowoczesnej, organizacja powołana w 1928 r. przez awangardowe ugrupowanie urbanistów, architektów, malarzy i rzeźbiarzy; cel – propagowanie pełnej integracji sztuk pięknych w celu nadania architekturze nowoczesnego kształtu przestrzennego; działała do 1959 r.

ogromne obszary monofunkcyjnych osiedli – sypialni, zespołów, które bezskutecznie próbowano zrównoważyć funkcjonalnie i estetycznie z istniejącą zabudową.

Powojenne realizacje w dziedzinie budowy „nowych miast” w Europie zaktywizowały urbanistów z ówczesnego Związku Radzieckiego (za: Masztalski 2005). W Moskwie w 1958 r. urbaniści radzieccy zaprezentowali na Międzynarodowym Kongresie UIA² zasady rozwoju miast, oparte na swoich trzydziestoletnich, komunistycznych doświadczeniach w przesiedlaniu ludności do nowo powstałych ośrodków przemysłowych. Doświadczenia były imponujące, ponieważ w latach 1926–1956 wybudowano 564 nowe miasta (Czarnecki 1965), w tym 22 o wielkości powyżej 500 tys. mieszkańców (Norilsk, Stalinabad) i mniejsze: Magnitogorsk, Komsomolsk czy Zaporże.

Na przełomie lat 60. i 70. zaczęły powstawać miasta, które były lokalizowane w formie osiedli satelitarnych (Hailbo, Hammarkullen, Gardsten, Rannebergen). Połączone one były z miastem macierzystym systemem komunikacji i posiadały dobrze rozplanowane tereny rekreacyjno-wypoczynkowe. Ponadto w zespołach tych nastąpiło rozdzielenie ruchu samochodowego i pieszego.

Modernistyczne idee kształtowania przestrzennego miasta zaczęły być krytykowane, gdyż nie przystawały do współczesnych warunków i tempa życia ludności. Dyskusje architektów i urbanistów doprowadziły do sformułowania w latach 70. XX w. założeń Karty Machu Picchu (Lampugnani 1980). W karcie tej przedstawiono 11 zasad, które dotyczyły: jedności pomiędzy regionem a miastami, kontrolowanego i ograniczonego rozwoju urbanistycznego krajów trzeciego świata, funkcjonalnej integracji i uzupełniania funkcji, rozwoju i kształtowania mieszkalnictwa, komunikacji i środków transportu, aktów prawnych regulujących sposób planowania przestrzennego, ochrony i zanieczyszczania środowiska, ochrony dziedzictwa kulturowego, rozwoju cywilizacyjnego oraz sposobu zabudowy i zagospodarowania przestrzennego przestrzeni społecznych.

Dopiero w latach 90. XX w. na kształt i zagospodarowanie miasta olbrzymi wpływ uzyskali obywatele. W 1993 r. uruchomiono projekt zatytułowany „Europejskie zrównoważone miasta”, którego podstawowe założenia znalazły się w dokumencie Agendy Lokalnej 21. Potem, w 1998 r., ukazał się kolejny komunikat zatytułowany „Zrównoważony rozwój miast w Unii Europejskiej”, propagujący zrównoważony rozwój w postaci zależnych od siebie celów politycznych: wsparcie dla koniunktury gospodarczej miast, promowanie odnowy mentalnej społeczności miejskiej, ochrona i poprawa środowiska miejskiego oraz propagowanie dobrego stylu rządzenia i kompetencji organów samorządu lokalnego. Prace związane z tą tematyką trwają do dziś, przynosząc w dorobku kolejne raporty i komunikaty³.

² International Union of Architects (Union internationale des Architectes, UIA) jest międzynarodową organizacją pozarządową. UIA została założona w Lozannie w Szwajcarii w 1948 r. Generalny Sekretariat jest zlokalizowany w Paryżu. Organizacja jest rozpoznawana przez większość agencji Narodów Zjednoczonych jako jedyne stowarzyszenie w tej dziedzinie, włączając UNESCO, UNCHS, ESOSOC, UNIDO i World Health Organization oraz WTO.

³ Dokumenty Komisji Europejskiej znajdują się na stronie internetowej <http://ec.europa.eu/>.

Sytuowanie obywateli w centrum planowania i przekształcania przestrzeni zurbanizowanej miało również miejsce w Nowej Karcie Ateńskiej, opublikowanej w 1998 r. przez Europejską Radę Urbanistów. Głównym założeniem dokumentu jest teza, że przekształcanie struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta musi być wypadkową konfrontacji różnych sił społecznych z zamierzeniami inwestycyjnymi władz miasta (za: Masztalski 2005). Znajduje się w nim zbiór wniosków i zaleceń skierowanych do urbanistów, polityków i wszystkich tych, którym nie jest obojętny los europejskich ośrodków miejskich. Są one zgrupowane w dziesięciu punktach: 1) miasto miejscem dla wszystkich grup społecznych, 2) zaangażowanie obywatelskie jako forma uczestnictwa w procesie urbanizacji, 3) kontakty międzyludzkie w przestrzeniach publicznych, 4) kontynuacja charakteru i wyrazu miasta, 5) rozsądne wykorzystywanie nowych technologii, 6) ochrona środowiska przyrodniczego, 7) działania ekonomiczne promujące dobrobyt, 8) komunikacja promująca bezpieczny, łatwy i szybki dostęp, 9) wielofunkcyjność i różnorodność obszarów mieszkaniowych, 10) zdrowe, bezkonfliktowe i bezpieczne miejsce zamieszkania.

Wsparcie odnowy i zrównoważonego rozwoju miast przejawia się także w ramach polityki spójności. W ostatnich dwudziestu latach pojawił się szereg współfinansowanych przez UE programów⁴. Znaczącą pozycję w rozwinięciu polityki UE na rzecz miast zajęły „Pilotażowe projekty miejskie 1989–1999” (UPP – The Urban Pilot Projects). Wykorzystano tu wcześniejsze doświadczenia dla podsumowania wiedzy i innowacji oraz wypracowania nowych europejskich standardów polityki miejskiej. Projekty koncentrowały się m.in. na rewitalizacji historycznych centrów miast.

Największy w Europie wpływ na wypracowanie i rozpowszechnienie wiedzy i innowacji w dziedzinie rozwoju i odnowy miast wywarła inicjatywa wspólnotowa URBAN (1994–2006), kontynuatorka UPP⁵. Celem było stworzenie i wdrożenie innowacyjnych strategii odnowy małych i średnich miast oraz upadających dzielnic. W ramach URBAN I (1994–1999, 118 miast) i URBAN II (2000–2006, 70 miast) opracowano zintegrowane podejście do rozwoju prawie 200 miast Europy. Wiedzę wypracowaną w ramach inicjatywy URBAN uznaje się za wspólny Europejski Dorobek Wiedzy Urbanistycznej (Common European ACQUIS URBAN) i zasadniczą treść merytoryczną Głównego Nurtu Miejskiego. Tenże Główny Nurt (URBAN mainstreaming, 2007–2013) oznacza zbiór zasad i zaleceń inicjatywy URBAN oraz stosowanie zintegrowanego podejścia. Dorobek ten stał się fundamentem finansowania z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego programów miejskich, włączonych obecnie w ramy Regionalnych Programów Operacyjnych. Ta zmiana ułatwia integrację różnych polityk sektorowych i tematycznych we wszystkich miastach Europy, w powiązaniu ze strategią lizbońską, strategią zrównoważonego rozwoju i innymi priorytetami UE.

⁴ Za: Promoting Sustainable Urban Development in Europe, Achievements and Opportunities, European Union – Regional Policy, April 2009.

⁵ W lutym 2010 r. odbyła się w Brukseli konferencja, upamiętniająca 20-lecie inwestowania przez UE w miasta i podsumowująca dorobek projektów URBAN, zapoczątkowanych w 1989 r. (http://ec.europa.eu/regional_policy/conferences/urban_20years/http://ec.europa.eu/regional_policy/urban2/urban/upp/src/frame1.htm).

Istotna dla kształtowania przestrzeni zurbanizowanej jest inicjatywa Regiony Ekonomicznej Zmiany (RfEC – Regions for Economic Change). Podjęta od 2006 r. poświęcona jest innowacjom i wprowadzeniu nowych dróg stymulowania sieci regionalnych oraz sieci miast. Jej specyfiką jest finansowanie tzw. sieci szybkiej ścieżki (FTN – Fast Track Network), co wiąże się z obowiązkiem wniesienia istotnego wkładu w jeden z 30 priorytetowych tematów. Najbardziej innowacyjne i inspirowane projekty regionalne otrzymują nagrodę tzw. RegioStar, a od 2010 r. przyznawana jest nagroda dla projektów miejskich CityStar⁶. Pomocny w ustalaniu ważkości projektów jest program Audyt Miejski (Urban Audit, od 1998 r.), który wprowadził podstawy zbierania porównywalnych informacji, aby umożliwić ocenę miast UE. Pierwszy audyt wykonano w 2003 r. dla 15 krajów członkowskich, obecnie nadal jest rozwijany, a kolejne jego edycje są publikowane⁷.

Ważnym dokumentem jest także Deklaracja z Toledo⁸, podpisana przez wszystkich ministrów UE-27 odpowiedzialnych za rozwój miast (czerwiec 2010). Zgodzili się oni m.in. promować w swoich krajach zasady sprecyzowane w deklaracji, uznali też potrzebę dalszej konsolidacji europejskiego programu prac nad polityką rozwoju miast. Deklaracja z Toledo nie ma charakteru obligatoryjnego, ale wskazuje orientacyjne cele miast europejskich. Uzgodnienia ministrów dotyczą trzech obszarów: a) wdrażania strategii Europa 2020 i podjęcia wyzwań stojących przed miastami; b) wsparcia dla kontynuacji Procesu Marsylskiego i wdrażania Europejskich Ram Odniesienia Miasta Zrównoważonego; c) potrzeby konsolidacji europejskiego programu prac dotyczących polityki rozwoju miast (European Urban Agenda). Dodatkowo w deklaracji ministrowie odnoszą się do dokumentu referencyjnego, który mówi o zintegrowanej rewitalizacji miast.

Zasadą działania wyżej wymienionych programów, inicjatyw i deklaracji jest wzmacnianie wymiaru miejskiej polityki spójności. Miasta to miejsca, w których tkwi nie tylko obecny i przyszły potencjał, ale i wyzwania, dlatego priorytetem politycznym powinno być wzmocnienie zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich w całej Unii Europejskiej. Istotne jest kontynuowanie badań, studiów porównawczych, statystyk, wymiany dobrych praktyk, rozpowszechnianie wiedzy dotyczącej rozwoju terenów zurbanizowanych oraz wzmacnianie ich koordynacji. Należy także promować zrównoważony i zintegrowany rozwój miast poprzez wypracowanie instrumentów dla wdrażania Karty Lipskiej (KL). Karta ta powinna być zestawem zasad oraz instrumentów niezbędnych dla zintegrowanych i zrównoważonych polityk rozwoju miasta na wszystkich poziomach zarządzania: lokalnym, regionalnym i krajowym.

Ale nie tylko na poziomie krajowym obserwuje się działania w trosce o dobro i prawidłowy rozwój osiedli ludzkich. Na poziomie lokalnym sztuką tworzenia i kształtowania miast jest Urban Design. To nie projekt, to proces analizowania, planowania i kontroli żywego organizmu, jakim jest miasto. To... „process of giving

⁶ http://ec.europa.eu/info/region/innovation/regiostars_en.htm.

⁷ http://ec.europa.eu/regional_policy/urban2/urban/audit/src/publics.html.

⁸ Źródło: oficjalna strona Ministerstwa Rozwoju Regionalnego (http://www.mrr.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_regionalna/rozwoj_miast/rozwoj_miast_w_UE/Strony/rozwoj_miast_w_UE.aspx).

physical design direction to urban growth, conservation, and change. It is understood to include landscape as well as buildings, both preservation and new construction, and rural areas as well as cities” (Jonathan Barnett, *Practice City & Regional Planning*⁹). Urban Design jest integralną częścią planowania, jest wielodyscyplinarnym udziałem projektantów, architektów, architektów krajobrazu, polityków, przedstawicieli władz rządzących (na odpowiednim szczeblu) i społeczeństw pracujących razem dla prawidłowego rozwoju miast, miasteczek i wsi. To pogodzenie wiedzy praktycznej i teoretycznej przy udziale społecznym.

Rolę człowieka w kształtowaniu przestrzeni zurbanizowanej zauważali nie tylko praktycy, powstawały też liczne prace naukowe omawiające antropologiczne podstawy kreacji przestrzeni zurbanizowanej. Wśród badaczy nurtu antropologicznego głoszone były poglądy że poznanie otoczenia jest zgodne z percepcją wizualną (Zawadzki 1970, Gibson 1979, Szewczuk 1984, Arnheim 1986), że miasto jest językiem wzorców (a pattern language) (Tuan 1987, Alexander i in. 2008), że miasto jest wspólnotą złożoną z przestrzeni publicznych, prywatnych i półprywatnych, które tworzą ramy dla społecznych kontaktów (Alexander 1964, Wallis 1971, 1977, Wejchert 1993). Miasto to mechanizm przestrzenny, który powinien opierać swe działanie na trzech kryteriach: respektowaniu wymogów zdrowia człowieka, zachowaniu jego równowagi psychicznej i możliwości kontaktów społecznych (Lynch 1976). Uważano, że przestrzeń wpływa na człowieka i jego zachowania, co związane jest z dystansami ciała. Uwzględniano w badaniach uwarunkowania kulturowe i społeczne (Ziółkowski 1964, Hall 1978). Autorzy tworzyli podstawy strukturyzacji przestrzennej opartej na percepcji (Appelyard 1968), dali początek studiom ludzkich zachowań w środowisku przestrzennym w oparciu o dynamiczność, sekwencyjność i symultaniczność (ruchliwość). Prowadzono również studia nad empirycznym charakterem decyzji estetycznych i odczuć emocjonalnych na podstawie metabolizmu człowieka (Fitch 1970) oraz nad zachowaniami przestrzennymi z punktu widzenia „psychoterapii przestrzeni” i jej pozytywnego oddziaływania na człowieka. Podejmowano także próbę wykorzystania tzw. map behawioralnych, zwłaszcza w procesach kształtowania miasta (Proshansky, Hanlon 1977). Niezwykle ważny nurt badawczy podjął Masłow (1988), który, powołując się na teorię holistyczno-dynamiczną, uważał, że człowiek swe popędy i potrzeby wiąże z określoną rzeczywistością. Możliwość zaspokojenia potrzeb staje się wyznacznikiem motywacji do przebywania w przestrzeni oraz zachowań przestrzennych, adekwatnych do oferty przestrzennej. Przestrzeń zurbanizowaną badano też z punktu widzenia ludzkich zachowań związanych z bezpieczeństwem, tożsamością i wolnością osobistą.

Uzupełnieniem do behawioralnych badań amerykańskich, japońskich i francuskich były analizy wykonywane przez niemieckich naukowców. Wyróżniając w

⁹ Tłum: „to proces wdrażania wytycznych dla fizycznego wzorca urbanistycznego rozwoju, a także jego utrzymywania lub zmiany”. Jonathan Barnett is a professor of practice in city and regional planning, and director of the Urban Design Program, at the University of Pennsylvania. He is an architect and planner as well as an educator, and is the author of numerous books and articles on the theory and practice of city design.

kompozycji przestrzeni urbanistycznej porządek geometryczny i topologiczny, starali się sprowadzić tkankę urbanistyczną do formy zapisu graficznego (Engel i in. 1971). I tak za pomocą katalogu typów struktur przestrzennych prezentowali oni zróżnicowanie przestrzenne wybranych jednostek osadniczych. Owo zróżnicowanie, a raczej strukturyzacja przestrzeni zurbanizowanej, widoczne było w idei kształtowania przestrzennego „miasta dla ludzi” (Peters 1973). Sądono, że tkanka urbanistyczna zbudowana jest z „komórek”, tworzących wnętrza uliczne i place, że stanowią one podstawę organizacji percepcyjnej i kinestetycznej miasta, uwarunkowanej oczywiście zasięgami receptorów zmysłowych człowieka i zdolnościami pokonywania przezeń przestrzeni w określonym czasie. „Umeblowaniem” przestrzeni zurbanizowanej za pomocą notacji symbolicznej (w formie zapisu sekwencyjnego) zajmował się także Trieb (1970a, b). Ów zapis dotyczył m.in.: jednostkowego położenia w przestrzeni, zatrzymania ruchu, ograniczenia lub zamknięcia, przestrzennej dominacji, zwężenia lub kontynuacji kontekstu. Metoda ta wykazywała zbieżność z teoriami Lyncha (1962, 1969) i Wejcherta (1984).

Na gruncie badań belgijskich wizualną prezentacją kształtowania przestrzeni zurbanizowanej zajmował się Tanghe (1976). Morfologiczny obraz miasta, który wynikał z relacji obiektów kubaturowych, uwidaczniał autor w widokach sylwetowych, panoramicznych i perspektywicznych. Uwzględniał on wielkość, kształt, położenie oraz barwę kubatur i przestrzeni wypełniających. Podobnie robił to Duliez (1983), jednakże system kryteriów ocen przestrzeni zurbanizowanej opierał on na trzech płaszczyznach: konstrukcyjnej, percepcyjnej i znaczeniowej. Precyzowane przez niego parametry kontekstu przestrzennego koncentrowały się na aspektach psychosomatycznych, funkcjonalnych i socjokulturowych.

Miasta zachodniej Europy objęte były od dawna „opieką” specjalistów kreujących ich rozwój przestrzenny i kierujących nim. W pierwszej dekadzie XXI w. powstały liczne analizy wewnątrzmięskie, prace badawcze wyjaśniające złożoność struktury urbanistycznej i zależności między ową strukturą a zamieszkującymi ją ludźmi. Wśród badaczy nurtu antropologicznego należałoby wymienić następujących autorów: 1) zajmujących się antropologią przestrzeni miasta nowoczesnego (Sennett 1996, Zeidler-Janiszewska 1997, Simmel 2006); 2) zajmujących się antropologią miasta ponowoczesnego (Lynch 1994, Ghirardo 1999, Jameson 2002, Rwers 2005); 3) zajmujących się analizą pojęciową, podstawami dyscypliny (Bukowska-Floreńska 2004, Holston 2005, Low 2005, Hanner 2006); 4) dających podstawy teoretyczne i metody badawcze (Barthes 2002, Hanner 2006, Carteau 2008); 5) omawiających relacje miasto–władza–polityka (Smith 1992, Hervey 2001, Foucault 2006); 6) omawiających zagadnienia konsumpcji miasta, konsumpcji w mieście, problemy przestrzeni publicznych, prywatności społecznej i partycypacji społecznej w kształtowaniu miasta (Davis 1992, Sulima 2000, Zukin 2001, Pecora 2002, Arensen, Laegran 2003, Caldeira 2005, Lorens 2005, Buthner-Zawadzka 2008, Etzoni 2009); 7) podkreślających znaczenie i ukazujących praktyczną rolę antropologii w projektach miejskich (L’Aoustet, Griffin 2004, Strohmayr 2006, Chihsin 2009).

Nie tylko w krajach zachodniej Europy, ale także w Polsce wzrosło zainteresowanie urbanistyką. O ile na początku XX w. wykonywano głównie prace projekto-

we, to okres powojenny charakteryzuje znaczna liczba prac tematycznych. Już w latach 60. i 70. powstało wiele prac poświęconych typologii oraz kierunkom dalszego rozwoju miast, jednakże wskazywano w nich na potrzebę interdyscyplinarnych studiów i badań nad przestrzennym rozwojem i strukturą miasta (Korcelli 1974), na problemy „dopasowania się” struktury sieci osadniczej do nowych warunków społecznych i gospodarczych (Węgleński 1974), na potrzebę zmian kształtu układów osadniczych (Hansen 1974, Nowakowski 1976, Malisz 1984). Precyzowano typy funkcjonalne miast (Kostrowicki 1952, Kotarbiński 1967, Jerczyński 1977), ustalano zasady analizy struktury urbanistycznej (Adamczewska-Wejher 1985), badano zachowania i problemy społeczne (Goryński 1974, Czerwiński 1975, Kolipiński 1980). Analizowano strukturę funkcjonalną, przestrzenną, ekonomiczną i geograficzną miasta (Czarnecki 1965, Broniewski 1966, Malisz 1966, Beaujeu-Garnier, Chabot 1971, Wróbel 1971, Czerny 1972, 1974, Golachowski i in. 1974, Koziański 1974, Ostrowski 1975) oraz odnoszono się do architektoniczno-społecznych relacji w przestrzeni (Dziewoński 1956, 1962, 1967, Ziółkowski 1964, Zipser 1967, Wallis 1971, Czerny 1972, Kielczewska-Zaleska 1972, 1977). Pojawiły się też publikacje ujmujące problematykę rozwoju miast całościowo (Lösch 1961, Leszczycki 1977). Prace te dawały podstawę do rozumienia stosunków zachodzących pomiędzy funkcjonalną a społeczną sferą przestrzeni zurbanizowanej, mówiły o zależnościach elementów składowych i o ich wartościach. W badaniach naukowych zajmujących się strukturami osadniczymi poszukiwano prawidłowości, które można by zapisać matematycznie. Na ich podstawie tworzone modele symulacyjno-decyzyjne, będące skutecznym narzędziem do prognozowania zmian w strukturze przestrzeni zurbanizowanej (Zipser 1974). Niemniej badania te prowadzone w nurcie geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej nie ujmowały w swych treściach analiz wewnętrznych, homogenicznych, architektoniczno-urbanistycznych, elementarnych, kompozycyjnych, wynikających z potrzeb i percepcji społecznej.

Nurt humanistyczny w badaniach nad przestrzenią zurbanizowaną lat 60. i 70. łączył urbanistów, architektów, socjologów, filozofów i psychologów. Dali oni w swych pracach wykaz problemów i metod badawczych w zakresie analiz behawioralnych, wynikających z psychosomatycznych, fizycznych i percepcyjnych właściwości i zachowań człowieka. I tak Kotela (1975), omawiając zasady polskiej urbanistyki, zwrócił uwagę na jakość przestrzeni, na jej aspekty użytkowe, społeczno-kulturowe, bezpieczeństwa, zdrowotności i wygody. To one były podstawą wyznaczenia zestawu cech (funkcjonalność, dostępność, ekonomia, elastyczność), które świadczyły o atrakcyjności miejsca (Juchnowicz 1971). W innych pracach zasadniczymi motywami kształtowania kompozycji przestrzennej były: motyw wstępny, motyw przewodni (rytm ścian otaczających) i motyw główny (wnętrze placu) (Czarnecki 1965). Oczywiście kompozycja ta, dzielona na organiczną i krajobrazową (Czerny 1972), powinna tworzyć oddzielne obrazy lub wnętrza pejzażowe, przechodzące stopniowo z jednego środowiska w inne. Zmysł, receptory, wrażenie, spostrzeżenie, wyobrażenie określały przeżycia estetyczne (Gołaszewska 1986, 1991, 1997), które były podstawą twórczości architektonicznej. Ta, podkreślając potrzebę zachowania tradycji i tożsamości miejsca,

powinna się cechować neotradycjonalizmem, endemicznością, poszanowaniem sąsiedztwa i polskości (Gądek 1996). Efekt tej twórczości zawsze będzie podlegał ocenie (pozytywnej bądź negatywnej), która ustala wartość obiektu: standardową, idealną, prestiżową lub użytkową (Lewicka 1985, Lewicka, Trzebiński 1985).

Rozpatrując metody analiz przestrzennych, wykonywanych przez przedstawicieli różnych grup naukowych omawianego okresu, zauważa się wielorakie podejścia, skalę badań, szczegółowość. Analizom poddaje się formę, elementy cząstkowe, ich ułożenie, barwę, rytm czy jednolitość. Jednakże należy pamiętać, że kompozycja przestrzeni zurbanizowanej jest procesem koncepcyjnym (Malisz 1966), procedurą komponowania, nigdy zatem nie była sprowadzona do mechanicznego składania części. Kompozycja, a więc układ, kształt, cechy terenu, architektura budynków, jest wynikiem nawarstwień historycznych (Ostrowski 1980) i ów kształt konstrukcyjny, szkielet rozpatrywanej struktury urbanistycznej, to nie tylko „splot funkcji użytkowych i biofizycznych” czy „gra form przestrzennych” (Szmidt 1981), lecz „nadanie racjonalnej formy, wszczęcie głębokich i nieprzemijających wartości, plan, który raz scalony wytrzyma liczne i ciężkie próby życia trwające nieraz przez wieki” (Tołwiński 1939).

Lata 80. XX w. nie były bogate w opracowania teoretyczne z zakresu urbanistyki i planowania przestrzennego. Te, które się pojawiły, były zbiorem dotychczasowej wiedzy z tej dziedziny i ujmowały problematykę kompleksowo (Matyjaszewicz, Putkowski 1980, Szmidt 1981, Małachowicz 1982, Regulski 1982, 1986, Jałowiecki 1983, Zipser 1983, Malisz 1984, Maik 1985, Straszewicz 1985, Kalinowski 1986, Zipser, Sławski 1988). Dopiero w następnej dekadzie ukazały się nowe prace badawcze i publikacje naukowe związane z zagadnieniami gospodarki przestrzennej w miastach i na terenach wiejskich. Ich treści wskazywały na specyfikę gospodarowania przestrzenią i w przestrzeni (Dziwoński 1990, Kozłowski 1991, Chojnicki 1990, 1992, Maik 1992, Ziobrowski 1992, Domański 1993, 1997, Liszewski 1994, 1997, Broszkiewicz 1997, Parysek 1997, Harańczyk 1998, Markowski, Marszał 1998, Markowski 1999). Obejmowały one różny zakres przestrzenny, od krajowego (Kusiński 1991), regionalnego (Chojnicki, Czyż 1991) do lokalnego (Ciok 1992, Jędrzejczyk, Wilk 1992, Broł 1996, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998). Dużo miejsca poświęcono przepływowi ludnościowym, a także transformacji mobilności przestrzennej ludności, dekoncentracji rynku pracy i kształtowaniu systemu transportowego, co miało niebagatelny wpływ na przemiany wewnętrzne (urbanistyczne) jednostek osadniczych (Korcelli 1987, Dziadek 1991, Gocał, Rakowski 1991). Podejmowano zagadnienia związane z zagospodarowaniem turystycznym (Dziegieć 1987) i ze zmianami jakości środowiska przyrodniczego na skutek intensywnej urbanizacji (Mikulski 1990). Ujawniły się także takie pola analiz, jak: problemy demograficzno-społeczne i przemiany struktury społeczno-przestrzennej (Jelonek, Zborowski 1992, Jałowiecki 1996, Rykiel 1999), morfologia miast, a zwłaszcza przemiany funkcjonalne i strukturalne (Matczak 1992, Sumień 1992, Koter 1994, Kaczmarek T. 1998, Miszewska 1999), rewitalizacja, rehabilitacja i restrukturyzacja przestrzeni miejskich (Jałowiecki 1993, Skalski 1994, 1996, 1999, Mirecka 1995, Lorens, Załuski 1996, Zuziak 1996, Kaczmarek S. 1999) oraz przeobrażenia stref podmiej-

skich (Rajman 1997, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998). W pracach tych zwrócono uwagę na upodmiotowienie społeczeństwa, na pogarszające się warunki życia w miastach, na brak prawidłowych ocen potrzeb użytkowników przestrzeni, na bardziej złożone instrumenty publicznej kontroli, znacznie większy stopień nieprzewidywalności skutków podejmowanych decyzji i wreszcie na wzrastającą rolę idei zrównoważonego rozwoju (Dutkowski 1995, Jackowiak 1999, Pęski 1999). Pod koniec lat 90. problemy kształtowania polskiej przestrzeni urbanistycznej wiązały się z wymogami konkurencyjności i efektywności modernizacji struktury osadniczej. Stawiano na rozwój miast posiadających większe predyspozycje rozwojowe oraz szeroko rozumiane zasoby gospodarki przestrzennej. Niepokojący zapis w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju¹⁰ z 1999 r. mówiący, że te spośród miast, które do tej pory utrzymały swoją przewagę lokalizacyjną, będą stawały się coraz silniejsze – sugerował niedostateczne wysiłki władz decyzyjnych na rzecz poprawy sytuacji ośrodków słabszych, problemowych.

Początek XXI w. w polskim piśmiennictwie naukowym obfitował w prace naukowo-badawcze poruszające zagadnienia globalizacji w kontekście funkcjonowania i zarządzania rozwojem aglomeracji. Doszukiwano się problemów rozwoju i przekształceń strukturalnych metropolii (Parysek 2002, Jażdżewska 2003, Jałowiecki 2005, Markowski 2005, Parysek 2005, Markowski, Marszał 2006, Jałowiecki 2007a, b, Szółek 2007, Maik 2009), pisano „o ładzie, co niszczy, i o chaosie, który tworzy, czyli o polityce przestrzeni miejskiej”¹¹ (Bauman 2000, Słodczyk, Jakubczyk 2002, Markowski, Marszał 2003, Słodczyk, Rajchel 2006), szukano szans i zagrożeń integracji rozwoju gospodarczego zarówno na polu krajowym, jak i międzynarodowym (Gorzela 2002, Kuciński i in. 2002, Broszkiewicz i in. 2003, Klasik 2003, Korenik, Szółek 2004, Markowski, Stasiak 2007), zastanawiano się nad kształtowaniem ładu przestrzennego oraz nad przemianami form osadnictwa miejskiego (Kołodziejewski, Parteka 2001, Rykiel 2002, Jakubowicz, Ciok 2003, Sokołowski 2006), czego wyrazem było żywiołowe rozprzestrzenianie się miast (Radziejowski 2002, Czarny 2005, Kamieniecki 2005, Kozłowski 2006). Zajmowano się także strukturą wewnętrzną miasta, badając centra i śródmieścia ośrodków, przestrzenie społeczne, tereny mieszkaniowe, tereny przemysłowe i poprzemysłowe oraz występujący na nich proces sukcesji funkcji, zastanawiano się nad rolą terenów zielonych w łagodzeniu niekorzystnych skutków procesu urbanizacyjnego (Kochanowska 2002; zbiór artykułów: Słodczyk (red.) 2004, Słodczyk, Śmigielka (red.) 2008, Słodczyk, Dembicka-Niemiec (red.) 2010). Szukano szans i zagrożeń programów rewitalizacji oraz dokonywano oceny programów i projektów rewitalizacyjnych w ramach działania 3.3: Zdegradowane obszary miejskie, poprzemysłowe i powojaskowe¹² (Geisler 2002, Frąckiewicz 2004). Stałym tematem rozważań była urbanizacja, a zwłaszcza przemiany i szanse rozwoju miast w kontekście toczącego się procesu (Jewtuchowicz 2005, Parteka 2005, Majer 2009).

¹⁰ Monitor Polski nr 26, poz. 432, obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 26 lipca 2001 r. o ogłoszeniu koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju.

¹¹ Cytat pochodzi z tytułu opracowania Baumana (1996), tę myśl wiodącą kontynuowali w opracowaniach inni.

Analiza światowych i krajowych koncepcji, projektów, dokumentów i prac naukowo-badawczych dotyczących sposobów kształtowania i badania przestrzeni zurbanizowanej ukazuje ogrom wiedzy i doświadczeń w tym zakresie. Ważne jest, aby umiejętnie połączyć tę praktykę z teorią, gdyż dopiero wspólne projekty badań i analiz nad przestrzenią mogą stać się podstawą konstruktywnej działalności na rzecz poprawy jej jakości.

Zakończenie

Polskie miasta będą ośrodkami, których kształtowanie i dostosowywanie do wymogów nadchodzących realiów demograficznych, gospodarczych i politycznych wymagać będzie nieporównywalnie wyższego niż dotychczas poziomu urbanistycznej wiedzy teoretycznej i praktycznej. Ważne będą przede wszystkim umiejętności stosowania nowych rozwiązań technicznych i operacyjnych (narzędzi planistycznych) z zakresu współczesnej (europejskiej i światowej) urbanistyki. Zgodnie z założeniami Karty Lipskiej¹³, główne akcenty aktywności kształtujących przestrzeń dotyczyć będą reorganizacji przestrzeni publicznych w kierunku zwiększania ich jakości, poprawy wydajności energetycznej¹⁴ oraz zdecydowanej poprawy innowacyjności, poziomu edukacji i transferu wiedzy urbanistycznej. Złożoność fenomenu, jakim jest zintegrowana wiedza urbanistyczna, wymaga zarówno obszernej wiedzy z zakresu technik organizacyjnych i projektowych, wnikliwej znajomości lokalnych i globalnych interakcji społeczno-gospodarczych, umiejętności badania, interpretacji i wdrożeń rozwiązań opartych na wysokiej znajomości relacji psychologiczno-prze-strzennych, jak i znajomości prawnych i operacyjnych aspektów współczesnego inwestycyjnego procesu urbanistycznego. Projektowanie i zarządzanie przestrzenią odbywać się będzie w formie otwartych procesów zadaniowych, nie natomiast kompetencyjnych¹⁵. Oznacza to, że szczególny nacisk będzie położony na indywidualne

¹² ZPORR (Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego) realizuje projekty, które mają m.in. za zadanie rozwijanie nowych form aktywności gospodarczej przy równoczesnej trosce o ochronę stanu środowiska naturalnego warunkującego zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy. Zasadniczym celem działania 3.3 jest ożywienie gospodarcze i społeczne, a także zwiększenie potencjału turystycznego i kulturalnego, w tym nadanie obiektom i terenom zdegradowanym nowych funkcji społeczno-gospodarczych poprzez:

- rewitalizację i odnowę zdegradowanych obszarów miast i dzielnic mieszkaniowych w miastach;
- rewitalizację obiektów i terenów poprzemysłowych, przez zmianę dotychczasowych funkcji na gospodarcze, społeczne, edukacyjne, zdrowotne, rekreacyjne i turystyczne;
- rewitalizację obiektów i terenów powojсковych, przez zmianę z przeważającej dotychczas funkcji zabudowy po-wojskowej na usługową, gospodarczą, społeczną, edukacyjną, zdrowotną, rekreacyjną i turystyczną.

¹³ Leipzig Charter. Dostępna pod: http://www.eu2007.de/en/News/download_docs/Mai/0524AN/075DokumentLeipzigCharta.pdf

¹⁴ Także – a może zwłaszcza w wymiarze przestrzenno-ekonomicznym.

¹⁵ Por. Ossowicz (2006: 28): „w modelu kompetencyjnym, małe szanse realizacji mają przedsięwzięcia nie pasujące do kompetencji żadnej jednostki organizacyjnej (...). Realizacja modelu zadaniowego jest możliwa (...) w przypadku, gdy przedsięwzięcia są realizowane przez wiele niezależnych od siebie podmiotów (...)”.

zdolności interpersonalne, umiejętności planowania i organizacji niestandardowych procesów projektowo-decyzyjnych i zdecydowane odejście od przypadkowych lub nieuzasadnionych praktycznie rozwiązań koncepcyjno-teoretycznych. Sprawne zarządzanie rozwojem miast w wymiarze przestrzennym, gospodarczym, finansowym i społecznym odbywać się będzie przy udziale licznych projektów urbanistycznych. Wymagać się zatem będzie kształcenia wysokiej klasy nowoczesnych specjalistów¹⁶, profesjonalistów, zdolnych nawiązać równorzędne relacje na płaszczyźnie językowej, semantycznej, merytorycznej i zawodowej z ich europejskimi i światowymi odpowiednikami (Bayer i in. 2010: 31).

¹⁶ Por. Lorens (2008: 40): „Aby dostosować kształcenie urbanistów do nowej sytuacji i oczekiwań rynkowych, konieczne jest więc – a okazję taką stwarza proces boloński – wykształcenie nowych kierunków nauczania. Najważniejszym zadaniem wydaje się tu oddzielenie głównego nurtu kształcenia urbanistów od tradycyjnych szkół architektonicznych. Najrozsądniejszą drogą może być powołanie – obok kierunków »architektura i urbanistyka« oraz »gospodarka przestrzenna« – co najmniej jeszcze jednego, zorientowanego na kształcenie urbanisty wyposażonego zarówno w umiejętność projektowania przestrzeni w trzech wymiarach, jak i przekładania tych wizji na plany i projekty, w tym – wiązania ich z zagadnieniami społecznymi i ekonomicznymi. Powinny to być studia o profilu uniwersalnym, co pozwoliłoby na ich podjęcie przez obcokrajowców oraz na prowadzenie zajęć w języku angielskim”.

Literatura

- Adamczewska-Wejhert H. 1985. Kształtowanie zespołów mieszkaniowych. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Alexander Ch. 1964. Notes of the syntheses of Form. Cambridge.
- Alexander Ch., Ishikawa S., Silverstein M., Jacobson M., Fiksdahl-King I., Angej S. 2008. Język wzorców (A Pattern Language). Miasta, budynki, konstrukcje. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Arensen K., Laegran A.S. 2003. Playing gander in public and community places. *Norsk Geografisk Tidsskrift*, 57: 164–172.
- Arnheim R. 1986. New Essays on the Psychology of Art. California.
- Barthes R. 2002. Semiology and the Urban. [W:] N. Leach (red.), Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory. Routledge, London–New York, s. 166–172.
- Bauman Z. 1996. O ładzie, co niszczy, i chaosie, który tworzy, czyli o polityce przestrzeni miejskiej. *Studia Socjologiczne*, 4.
- Bayer M., Frank, N., Valerious J. 2010. Becoming an Urban Planner. A Guide to Careers in Planning and Urban Design. APA, USA/Canada.
- Beaujeu-Garnier J., Chabot G. 1971. Zarys geografii miast. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Brol R. 1996. Procesy urbanizacji polskiej wsi. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego we Wrocławiu, Prace Naukowe AE im. O. Langego we Wrocławiu, 739, Wrocław.
- Broniewski S. 1966. Ekonomiczne podstawy planowania wielkości miast. Arkady, Warszawa.
- Broszkiewicz R. 1997. Podstawy gospodarki miejskiej. Akademia Ekonomiczna, Wrocław.
- Broszkiewicz R., Korenik S., Szólek K. 2003. Integracja rozwoju aglomeracji miejskiej na przykładzie wrocławskiego obszaru metropolitalnego. Wyd. PAN, Biuletyn KPZK, 208, Warszawa.
- Bukowska-Floreńska I. (red.) 2004. Studia etnograficzne i antropologiczne. T. 8. Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego. Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Büthner-Zawadzka M. 2008. W poszukiwaniu flaneuse. *Res Publica Nowa*, 3 (193): 82–89.
- Caldeira T. 2005. Fortified Enclaves: The new urban segregation. [W:] S. Low (red.), Theorizing the City. Rutgers University Press, London, s. 83–110.
- Chihsin Ch. 2009. Street and Park Skateboarding in New York City Public Space. *Space and Culture*, 12, 1: 25–42.
- Chojnicki Z., Czyż T. 1991. Struktura poziomu życia w systemie regionalnym Polski. [W:] Z. Chojnicki, T. Czyż (red.), Zróżnicowanie przestrzenne poziomu i warunków życia ludności. Warszawa, s. 7–15.
- Ciok S. 1992. Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia. [W:] W. Misiak (red.), Miasta polskie w procesie przemian. Studia nad Wrocławiem i Oleśnicą. Acta Universitatis Wratislaviensis, Socjologia, III. Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Czarnecki W. 1965. Planowanie miast i osiedli. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czarny M. 2005. Przestrzenna ekspansja miasta – przegląd współczesnej tematyki badawczej. *Biuletyn KPZK*, 219: 157–173. Warszawa.
- Czerny W. 1972. Architektura zespołów osiedleńczych, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czerny W. 1974. Miasto przyszłości (struktury osiedlenia). [W:] Polska 2000 – Miasto przyszłości, 1/1974. PAN KBN Ossolineum, Wrocław.
- Czerwiński M. 1975. Życie po miejsku. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

- Davis M. 1992. *Fortress Los Angeles: The Militarization of Urban Space*. [W:] M. Sorkin (red.), *Variations on Theme Park*. Noonday, New York, s. 154–180.
- De Certeau M. 2008. *Wynaleźć codzienność*. Przeł. Katarzyna Thiel-Jańczuk. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 30–39 i 93–103.
- Domański R. 1993. *Gospodarka przestrzenna*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Domański R. 1997. *Przestrzenna transformacja gospodarki*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dulliez J. 1983. *Charactérisation architecturale. Systeme de criteries*. Liege.
- Dunphy R.T. 1999. „Activity Centers” in *Transportation Planning Handbook*. Institution of Transportation Engineers, Washington, USA, s. 573.
- Dutkowski M. 1995. *Konflikty w gospodarowaniu dobrami środowiskowymi*. Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Dziadek S. 1991. *Systemy transportowe ośrodków zurbanizowanych*. Warszawa.
- Dziegieć E. 1987. *Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki i wypoczynku w świetle literatury*. Acta Universitatis Lodzianensis, Turyzm, 3.
- Dziewoński K. 1956. *Geografia osadnictwa i zaludnienia*. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze. *Przegląd Geograficzny*, 28/4.
- Dziewoński K. 1962. *Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce*. *Czasopismo Geograficzne*, 33, 4.
- Dziewoński K. 1967. *Teoria regionu ekonomicznego i struktura funkcjonalna miast*. *Przegląd Geograficzny*, 39.
- Dziewoński K. 1990. *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*. *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, Warszawa.
- Engel D., Jagals R., Jagals U.T. 1971. *Analyse structural de l'espace urbain*. Paris.
- Etzioni E. 2009. *Prawo do prywatności kontra dobro wspólne*. *Res Publica Nowa*, 5 (195): 44–45.
- Fitch J.M. 1970. *Experimental Base of Aesthetic Decision*. [W:] *Environmental Psychology. Man and his Physical Setting*. New York.
- Foucault M. 2006. *O innych przestrzeniach*. *Heterotopie. Kultura Popularna*, 2 (16): 7–14.
- Frąckiewicz L. (red.) 2004. *Wykluczenie. Rewitalizacja. Spójność społeczna*. Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- Gądek Z. 1996. *Architektura miejsca*. Kraków.
- Geisler A. (red.) 2002. *Rewitalizacja. Rehabilitacja. Restrukturyzacja. Odnowa miast*. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej oddział w Krakowie, Kraków.
- Ghirardo D. 1999. *Kształtowanie nowego oblicza miasta*. [W:] D. Ghirardo (red.), *Architektura po modernizmie*. Przeł. M. Motak, M.A. Urbańska. VIA, Toruń, s. 171–193.
- Gibson J.J. 1979. *Ecological Approach to Visual Perception*. New York.
- Gocał T., Rakowski W. 1991. *Delimitacja regionów i subregionów migracyjnych w zakresie dojazdów do pracy*. SGPiS, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa.
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A. 1974. *Metody badań geograficzno-statystycznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gołaszewska M. 1986. *Zarys estetyki*. Warszawa.
- Gołaszewska M. 1991. *Traktat o niewymierności*. Kraków.
- Gołaszewska M. 1997. *Estetyka pięciu zmysłów*. Warszawa–Kraków.
- Goryński J. 1974. *Wymiar człowieka w planowaniu miast przyszłości*. [W:] *Polska 2000 – Miasto przyszłości*, 1/1974. PAN KBN Ossolineum, Wrocław.
- Gorzela G. 2002. *Polskie regiony w procesie integracji europejskiej*. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2–3.
- Hall E. 1978. *Ukryty wymiar*. Warszawa.
- Hanner U. 2006. *Odkrywanie miasta*. *Antropologia obszarów miejskich*. Przeł. E. Klekot. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Hansen O. 1974. Miasto przyszłości. [W:] Polska 2000 – Miasto przyszłości, 1/1974. PAN KBN Ossolineum, Wrocław.
- Harańczyk A. 1998. Miasta polskie w procesie globalizacji. PWN, Warszawa.
- Harvey D. 2001. Social Justice, Postmodernism, and the City. [W:] R.T. LeGates, F. Stout (red.), *The City Reader*. Routledge, London–New York, s. 199–207.
- Holston J. 2005. The Modernist City and the Death of the Street. [W:] S. Low (red.), *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*. Rutgers University Press, Brunswick–New Jersey–London, s. 245–277.
- Jackowiak B. 1999. Miasto jako układ ekologiczny. [W:] *Kompedium wiedzy o ekologii*. PWN, Warszawa–Poznań.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J. 1998. Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jakubowicz E., Ciok S. 2003. Wybrane problemy układów bipolarnych w sieci osadniczej. *Biuletyn KPZK PAN*, 209: 59–73.
- Jałowiecki B. 1983. Ocena stanu systemu osadniczego kraju. *Biuletyn KPZK PAN*, 123. Warszawa.
- Jałowiecki B. 1993. Polityka restrukturyzacji regionów – doświadczenia europejskie. *Studia Regionalne i Lokalne*, 44.
- Jałowiecki B. 1996. Społeczne wytwarzanie przestrzeni w okresie transformacji systemowej. *Biuletyn KPZK PAN*, 175.
- Jałowiecki B. 2005. Polskie miasta w procesie metropolizacji. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1 (19), s. 5–15.
- Jałowiecki B. 2007a. Globalny świat metropolii. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Jałowiecki B. 2007b. Metropolie – nowy etap rozwoju miast. [W:] G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój, region, przestrzeń*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego i EUROREG Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Jameson. F. 2002. Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism. [W:] N. Leach (red.), *Rethinking Architecture*. Routledge, London–New York, s. 238–246.
- Jażdżewska I. 2003. Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni. XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Jelonek A., Zborowski A. 1992. Wpływ zmian funkcji administracyjnych na rozwój ludnościowy i terytorialny miast w Polsce. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica*, 17.
- Jerczyński M. 1977. Funkcje i typy funkcjonalne miast. [W:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*. Statystyka Polski. GUS, Wrocław.
- Jewtuchowicz A. 2005. Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jędrzejczyk D., Wilk W. 1992. Urbanization processes in rural areas of the suburban zone of Warsaw. *Miscellanea Geographica*, 5. Warszawa.
- Juchnowicz S. 1971. Śródmieścia polskich miast. *Studia nad kształtowaniem i rozwojem centrów*. Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kaczmarek S. 1999. Rewitalizacja a organizacja przestrzeni miejskich. [W:] *Przestrzeń miejska, jej organizacja i przemiany*. XII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź.
- Kaczmarek T. 1998. Zmiany struktury funkcjonalnej średnich miast w Polsce. *Biuletyn KPZK PAN*, 182.
- Kalinowski W. 1986. Rozwój miast w Polsce. [W:] W. Zin (red.), *Zabytki architektury i urbanistyki w Polsce. T.1. Miasta historyczne*. Arkady, Warszawa.
- Kamieniecki K. 2005. Rozprzestrzenianie się miast (<http://eko.org.pl/krola/29/miasta.html>).

- Kielczewska-Zaleska M. 1972. Geografia osadnictwa. PWN, Warszawa.
- Klasik A. (red.) 2003. Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej. Biuletyn KPZK PAN, 208.
- Kochanowska M. 2002. Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego. Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Kolipiński J. 1980. Systemy przestrzenne jako środowisko człowieka. PWN, Warszawa.
- Kołodziejki J., Parteka T. 2001. Kształtowanie ładu przestrzennego w procesie transformacji ustrojowej III RP. Biuletyn KPZK PAN, 193.
- Korcelli P. 1974. Teoria rozwoju struktury przestrzennej. PWN, Warszawa.
- Korcelli P. 1987. Migracje i urbanizacja – współzależności, uwarunkowania, układy przestrzenne. *Ekonomista*, 1.
- Korenik S., Szólek K. (red.) 2004. Konkurencyjność i potencjał rozwoju polskich metropolii – szanse i bariery. Biuletyn KPZK PAN, z. 214.
- Kostrowicki J. 1976. Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne. *Przegląd Geograficzny*, XLVIII, 4.
- Kotarbiński A. 1967. Typologia miast do kierunkowego planowania przestrzennego sieci osadniczej.
- Kotela Cz. 1975. Polska urbanistyka współczesna. Warszawa.
- Koter M. 1994. Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast. [W:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*. UMK, Toruń, UŁ, Łódź.
- Koziński S. 1974. Koncepcja zabudowy miasta. Arkady, Warszawa.
- Kozłowski S. (red.) 2006. Żywiolowe rozprzestrzenianie się miast. Narastający problem aglomeracji miejskich w Polsce. KUL, PAN, Białystok–Lublin–Warszawa.
- Kuciński K., Kudłacz T., Markowski T., Ziobrowski Z. 2002. Zintegrowany rozwój aglomeracji a konkurencyjność polskiej przestrzeni. Warszawa.
- Kusiński W. 1991. Studia rozwoju urbanizacji w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, LXIII, 3–4.
- L'Aoustet O., Griffet J. 2004. Youth Experience and Socialization in Marseille's Borely Park. *Space & Culture*, 7, 2: 173–187.
- Lampugnani V.M. 1980. Architecture and City Planning in the Twentieth Century. Van Nostrand Reinhold.
- Leszczycy S. 1977. Geografia a planowanie przestrzenne i ochrona środowiska. PWN, Warszawa.
- Lewicka M. 1985. Afektywne i deskryptywne mechanizmy spostrzegania innych ludzi. [W:] *Psychologia postrzegania społecznego*. Warszawa.
- Lewicka M., Trzebiński J. (red.) 1985. *Psychologia postrzegania społecznego*. Warszawa.
- Liszewski S. 1994. Studia nad strukturami przestrzennymi miast. [W:] *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce lata 1918–1993*. T. 2. Kierunki badań naukowych. PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź.
- Liszewski S. 1997. Miasto w kręgu zainteresowań geografa. [W:] IX *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Łódź, s. 7–19.
- Lorens P. 2005. Tematyżacja przestrzeni publicznej miasta. [W:] B. Jałowicki, M.S. Szczepański (red.), *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*. Wydawnictwo Scholar, Warszawa, s. 103–120.
- Lorens P. 2008. Architekt, urbanista, planista, zarządca przestrzeni – różne zawody, różne wymogi w zakresie kształcenia. [W:] E. Cichy-Pazder (red.), *Kształcenie urbanistów w Polsce. Rola urbanisty w programowaniu procesów rewitalizacji*. Poznań.
- Lorens P., Załuski D. 1996. Obszary przemysłowe – problemy restrukturyzacji. Biuletyn KPZK PAN, 175.
- Lösch A. 1961. Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji. PWE, Warszawa.
- Low S. 2005. Spatializing Culture.

- Lynch K. 1962. Site planning. USA.
- Lynch K. 1969. L'image de la cité. Paris.
- Lynch K. 1976. Enhancing the visual environment. [W:] The environment of human settlements. Oxford–New York–Toronto–Sydney–Paris–Frankfurt.
- Lynch O.M. 1994. Urban Anthropology. Postmodernist Cities, and Perspectives. *City & Society*, 7 (1): 35–52.
- Maik W. (red.) 2009. Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Problemy rozwoju, przekształceń strukturalnych i funkcjonowania. Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz.
- Maik W. 1985. Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych. [W:] Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 5: 41–59. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Maik W. 1992. Podstawy geografii miast. UMK, Toruń.
- Majer A., Współczesna urbanizacja, przemiany i szanse rozwoju miast. [W:] G. Gorzelak, M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir (red.), Człowiek–Miasto–Region. Księga Jubileuszowa Profesora Bohdana Jałowickiego. Wydawnictwo Scholar, Warszawa.
- Malisz B. 1966. Zarys teorii kształtowania układów osadniczych. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Malisz B. 1984. Podstawy gospodarki i polityki przestrzennej. Ossolineum, Wrocław.
- Małachowicz E. 1982. Ochrona środowiska kulturowego. Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Markowski T. (red.) 2005. Planowanie i zarządzanie w obszarach metropolitalnych. *Biuletyn KPZK PAN*, 221.
- Markowski T. 1999. Zarządzanie rozwojem miast. PWN, Warszawa.
- Markowski T., Marszał T. (red.) 1998. Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji. *Biuletyn KPZK PAN*, 182.
- Markowski T., Marszał T. 2003. Funkcje i zarządzanie obszarami metropolitalnymi. *Samorząd Terytorialny*, 7/8: 13.
- Markowski T., Marszał T. 2006. Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe. KPZK PAN, Warszawa.
- Markowski T., Stasiak A. (red.) 2007. Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie. *Biuletyn KPZK PAN*, 233.
- Maruszewski T. 1996. Psychologia poznawcza. Polskie Towarzystwo Semiotyczne, Warszawa.
- Masłowski A.H. 1988. Motywacja a osobowość. Warszawa.
- Masztalski P.R. 2005. Przeobrażenia struktury przestrzennej małych miast Dolnego Śląska po 1945 roku. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Matczak A. 1992. Zmiany w strukturze funkcjonalnej miast Polski. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 17.
- Matyjaszewicz J., Putkowski D. 1980. Zarys planowania przestrzennego. WSiP, Warszawa.
- Mikulski Z. 1990. The effect of the Urbanization on the Hydrological System and Water Quality. Cooperation of Central and East European Countries under the IHP UNESCO. *Miscelanea Geographica*.
- Mirecka M.A. 1995. Rehabilitacja osiedli mieszkaniowych z lat 1945–1970. Urbanistyka. Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe. Gdańsk.
- Miszewska B. 1999. Rodzaje sukcesji funkcjonalnej w mieście na przykładzie Wrocławia. [W:] J. Słodczyk (red.), Społeczne, gospodarcze i przestrzenne przeobrażenia miast. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Necka E., Orzechowski J., Szymura B. 2006. Psychologia poznawcza. PWN, Warszawa.
- Nowakowski M. 1976. Komunikacja a kształtowanie centrum miasta. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.

- Nowakowski M. 1990. Centrum miasta. Arkady, Warszawa.
- Nowicki J. 1999. Kształt miasta i jego uwarunkowania [W:] Czynniki kreacji w projektowaniu urbanistycznym. Materiały konferencyjne VI Ogólnopolskiej i Międzynarodowej Konferencji Instytutu Projektowania Urbanistycznego Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Zeszyty Naukowe, 6/99.
- Ossowicz T. 2006. Urbanistyka w działaniu. Integracja działań w kreowaniu przestrzeni. [W:] T. Ossowicz, T. Zipser (red.), Urbanistyka w działaniu. Teoria i praktyka. Urbanista, Warszawa.
- Ostasiewicz S., Rusnak Z., Siedlecka U. 2001. Statystyka. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław.
- Ostrowski W. 1975 (wznow. 1980). Urbanistyka współczesna. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Parteka T. 2005. Transformacja zdegradowanych struktur przestrzennych metropolii polskich. Biuletyn KPZK PAN, 223.
- Parysek J.J. 1997. Podstawy gospodarki lokalnej. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Parysek J.J. 2002. Metropolises and the processes of metropolisation. *Geographia Polonica*, 75, 1: 25–42.
- Parysek J.J. 2005. Duże miasta Europy i ich rola w procesie urbanizacji, rozwoju społeczno-gospodarczego i europejskiej integracji u schyłku XX wieku. *Przegląd Geograficzny*, 67 (3–4): 225–224.
- Pecora V. 2002. The Culture of Surveillance. *Qualitative Sociology*, 25, 3: 345–358.
- Peters P. 1973. Stadt für Menchen. München.
- Pęski W. 1999. Zarządzanie zrównoważonym rozwojem miast. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Proshansky H.M., O'Hanlon T. 1977. Environmental Psychology. New York.
- Radziejowski J. 2002. Zrównoważone użytkowanie przestrzeni – wyzwanie dla urbanistów XXI wieku. [W:] K. Kamieniecki (red.), Miasto za miastem. Raport nr 2. Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa.
- Rajman J. 1997. Strefa podmiejska – mechanizmy powstawania i przekształceń. Nowe problemy badawcze. [W:] A. Jackowski (red.), Geografia, człowiek, gospodarka. Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Regulski J. 1982. *Ekonomika miasta*. PWE, Warszawa.
- Regulski J. 1986. *Planowanie miast*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Rewers E. 2005. Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta. Universitas, Kraków.
- Rykiel Z. 1999. Przemiany struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego a świadomość terytorialna mieszkańców. *Prace Geograficzne IGIiPZ PAN*, 170. Wyd. Continuo, Wrocław.
- Rykiel Z. 2002. Koncepcje i delimitacje wielkomiejskich form osadniczych w Polsce. [W:] I. Jażdżewska (red.), Współczesne formy osadnictwa miejskiego i ich przemiany. XV Konferatorium Wiedzy o Mieście, Łódź, s. 9–20.
- Sennett R. 1996. Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji Zachodu. Marabut, Gdańsk, s. 253–279.
- Simmel G. 2006. Mentalność mieszkańców wielkich miast. [W:] G. Simmel (red.), Most i drzwi. Wybór esejów. Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 114–134.
- Skalski K. 1994. Partycypacja społeczna i partnerstwo w procesach rewitalizacji starych dzielnic miejskich. Krakowski Instytut Nieruchomości, Kraków.
- Skalski K. 1996. O budowie systemu rewitalizacji dawnych dzielnic miejskich. Krakowski Instytut Nieruchomości, Kraków.
- Skalski K. (red.) 1999. *Vademecum rewitalizacji dawnych dzielnic mieszkaniowych*. Wyd. II, we współpracy z Cooperative Housing Foundationn CHF, Warszawa.

- Słodczyk J. 2004. Przemiany struktury przestrzennej miast w sferze funkcjonalnej i społecznej. Miasta w okresie przemian. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Słodczyk J., Dembicka-Niemiec A. (red.) 2010. Funkcje miast jako czynnik kształtowania przestrzeni miejskiej. *Studia Miejskie*, 2. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Słodczyk J., Jakubczyk Z. (red.) 2002. Zarządzanie gospodarką miejską i prawne podstawy funkcjonowania miasta. Miasta w okresie przemian. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Słodczyk J., Rajchel D. (red.) 2006. Polityka zrównoważonego rozwoju oraz instrumenty zarządzania miastem. Miasta w okresie przemian. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Słodczyk J., Śmigiełska M. (red.) 2008. Współczesne kierunki i wymiary procesów urbanizacji. Miasta w okresie przemian. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Smith N. 1992. *New City, New Frontier: The Lower East Side*. [W:] M. Sorkin (red.), *Variations on Theme Park*. Noonday, New York, s. 61–93.
- Sokołowski D. 2006. Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce. Wyd. UMK, Toruń.
- Straszewicz L. 1985. Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje. [W:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*. *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica*, 5: 7–16. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Strohmayr U. 2006. Urban design and civic spaces: nature at the Parc Buttes-Chaumont in Paris. *Cultural Geographies*, 13: 557–576.
- Sulima R. 2000. *Antropologia codzienności*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Sumień T. 1992. *Forma miasta – kontekst i anatomia*. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Szewczuk W. 1984. *Psychologia zapamiętywania*. Warszawa.
- Szmidt B. 1981. *Ład przestrzeni*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Tange J. 1976. *The identify of the City and capacity for change*. [W:] *The environment of human settlement*. Belgium.
- Tołwiński T. 1939. *Urbanistyka*. T. 1, II, III. Warszawa.
- Trieb M. 1970a. *Simulation de l'Espace Urbain*. AIPA, Paris.
- Trieb M. 1970b. *Stadtgestaltung. Theorie und Praxis*.
- Tuan Yi-Fu 1987. *Przestrzeń i miejsce*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa
- Wallis A. 1971. *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*. Warszawa.
- Wallis A. 1977. *Miasto i przestrzeń*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wejchert K. 1993. *Przestrzeń wokół nas*. Katowice.
- Wejhert K. 1974 (1984). *Elementy kompozycji urbanistycznej*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Węgleński J. 1974. *Spoleczne problemy małych miast*. Ossolineum, Wrocław.
- Wróbel T. 1971. *Zarys historii budowy miast*. Ossolineum, Wrocław.
- Zawadzki B. 1970. *Wstęp do teorii osobowości*. Warszawa.
- Zeidler-Janiszewska A. (red.) 1997. *Pisanie miasta. Czytanie miasta*. Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań.
- Ziółkowski J. 1964. *Socjologia miasta*. Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Zipser T. 1967. *Struktura trójkątowo-łańcuchowa sieci osiedleńczej*. *Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej*, 171. Wrocław.
- Zipser T. 1974. *Rola modeli symulacyjnych w przewidywaniu przyszłych struktur osadnictwa*. [W:] *Zjawiska komunikacyjne a modelowanie funkcjonowania obszarów zurbanizowanych*. *Prace Naukowe Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław.
- Zipser T., Sławski J. 1988. *Modele procesów urbanizacji, teoria i jej wykorzystanie w praktyce planowania*. *Studia KPZK PAN*, 97.

- Zukin S. 2001. Whose Culture? Whose City? [W]: R.T. LeGates, F. Stout (red.), *The City Reader*. Routledge, London–New York, s. 131–143.
- Zuziak Z. 1996. Planowanie aktywizujące a struktura przestrzenna miast. *Buletyn KPZK PAN*, 175.
- Zuziak Z.K. 2008. O tożsamości urbanistyki. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Studies of the urbanised space: Fields of analysis

Abstract: The paper gives a survey of foreign and domestic ideas and conceptions in studies of the urbanised space carried out from the late 19th to the 21st centuries. The analysis embraced the designing, R&D and theoretical-methodological activity of urban planners, geographers, sociologists and psychologists, as well as political documents influential in the development of urban structures. Attention is largely focused on works devoted to town-planning transformations and studies of the urbanised space of cities. The paper does not seek to approach the subject matter as a whole.

Key words: urbanised space, designing-conceptual studies, theoretical-methodological studies, R&D studies